Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

TARIXIY XOTIRANI TIKLASH VA JAMIYATNI MA’NAVIY YUKSALTIRISHDA JADID BADIIY MEROSINING AKSIOLOGIK AHAMIYATI

Sevara Solijonovna Mamaradjapova*
Farg‘ona davlat universiteti
✉ mamaradjapovasevara@gmail.com

ANNOTATSIYA

Jadid badiiy merosi tarixiy tushunish va axloqiy hukm manbasi sifatida o‘rganiladi. Germenevtik tahlil badiiy ishonarlilikni tarixiy tasdiqdan ajratadi. Empatiya, talqin masofasi va refleksiv anglashning bog‘lanishi asoslanadi. Qarshi talqin va dalillar varaqasiga tayangan adabiy seminar taklif etiladi. Natijalar nazariy bo‘lib, o‘quvchilar xulqidagi o‘zgarishlar o‘lchanmagan.

Kalit so‘zlar

jadid adabiyoti, tarixiy xotira, badiiy haqiqat, empatiya, refleksiv o‘qish, axloqiy anglash.

DOI: 10.5281/zenodo.23302239

KIRISH

Tarixiy xotirani badiiy meros orqali tiklash ikki xil talabni birlashtiradi: o‘tmish haqidagi da’voning aniqligi va o‘tmishdagi insoniy vaziyatni mazmunan tushunish. Adabiy asar ikkinchi vazifaga katta imkoniyat berishi mumkin, biroq bu uning har bir tafsiloti arxiv hujjati maqomiga ega, degani emas. Mazkur maqolada jadid badiiy merosi tarixiy faktlarning o‘rnini bosuvchi dalil emas, insoniy tanlov, mas’uliyat va ijtimoiy muhitni talqin qilish maydoni sifatida o‘rganiladi. Shunday yondashuv estetik tajribani tarixiy bilish bilan bog‘laydi, lekin ularni aynanlashtirmaydi.

B. Karimov jadid nasrining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini, jumladan Abdulla Qodiriy ijodini shu adabiy kontekstda tahlil qiladi [1]. Uning tadqiqoti badiiy matnning ma’rifiy maqsadini poetik shakl va murakkab insoniy tasvir bilan birga o‘qish uchun tayanchdir. D. Rakhmonova Tavallo ijodidagi ijtimoiy voqelik va badiiy ifoda munosabatini o‘rganadi [2]. Bu ishlar adabiy merosni faqat umumiy axloqiy shiorlar to‘plamiga qisqartirish yetarli emasligini ko‘rsatadigan kontekst beradi. Maqola mazkur tadqiqotlardan tashqarida yangi biografik fakt yoki topilmagan tarixiy iqtibos taqdim etmaydi.

Ta’limda «badiiy asar ma’naviyatni yuksaltiradi» degan umumiy hukm ko‘pincha uning qanday shartlarda sodir bo‘lishini ochmasdan qabul qilinishi mumkin. Matndan kuchli ta’sirlanish, qahramonni yoqtirish va axloqiy vaziyatni asosli tahlil qilish bir xil natija emas. Talaba voqeani eslab qolishi, lekin o‘ziga yoqmagan personajning dalilini tushunmasligi ham mumkin. Shu sababli pedagogik muammo emotsional taassurotni inkor qilishda emas, uni tarixiy aniqlik, talqin masofasi va refleksiv hukm bilan bog‘lashdadir.

Tadqiqot maqsadi jadid badiiy merosining tarixiy xotira va ma’naviy yuksalishdagi aksiologik salohiyatini mazmuniy jihatdan farqlash hamda adabiy o‘qishni refleksiv seminar shaklida loyihalashdir. Maqolada ma’naviy yuksalishning ishchi mezoni o‘zga shaxs tajribasini e’tiborga olish, axloqiy sababni tushuntirish va o‘z hukmini qayta ko‘ra olish imkoniyati sifatida olinadi. Ushbu ta’rif butun shaxs ma’naviyatining universal o‘lchovi emas. Ilmiy natija adabiy tushunish, tarixiy dalil va axloqiy bahoni bir-biridan ajratgan holda

bog‘laydigan talqin tartibidir.

MATERIALLAR VA METODLAR

Mahalliy adabiyotshunoslik ishi jadid nasri va she’riyatini zamonaviy talqin orqali yoritadi; ikki rus tadqiqoti kommemoratsiya va madaniy xotira muammosini ko‘rsatadi; qolgan manbalar narrativ, empatik tushunish va axloqiy anglashga oid nazariy farqlarni beradi. Tarixiy birlamchi asarlarning qo‘lyozmalari yoki nashr variantlari qiyoslanmagan. Shu bois matn tarixi bo‘yicha yangi manbashunoslik kashfiyoti da’vo qilinmaydi.

Germenevtik tahlilda muallif pozitsiyasi, hikoyachi ovozi, personaj mulohazasi va o‘quvchi talqini alohida darajalar sifatida ajratildi. Normativ qiyosda adabiy vaziyatdan chiqarilgan hukm uning qarshi misoli bilan tekshirildi. Masalan, o‘quvchiga yoqqan qahramonning harakati boshqa shaxsga zarar yetkazsa, hissiy yaqinlik bu zararni oqlay oladimi? Ushbu savol konkret asar epizodi haqidagi tasdiq emas, talqin mezonining mantiqiy sinovidir. Pedagogik loyihalashda farqlashlar o‘quvchi yozadigan dalil va qayta talqin hujjatiga aylantirildi.

Manbadan foydalanishda uch chegara saqlandi. Ikkilamchi tadqiqotdagi baho tarixiy muallifning aynan o‘z so‘zi sifatida berilmadi. Badiiy asarning ishonarliligi tarixiy voqeaning tasdiqlanganligi bilan tenglashtirilmadi. Adabiy tajribaning imkoniyati o‘quvchi xulqidagi isbotlangan o‘zgarish deb ko‘rsatilmadi. Maqola konseptual-pedagogik tadqiqot bo‘lib, so‘rovnoma, tajriba guruhi yoki diagnostik test natijalarini o‘z ichiga olmaydi.

NATIJALAR

Badiiy haqiqat va tarixiy dalilning ikki vazifasi. Birinchi natija «badiiy haqiqat»ni faktik aniqlik bilan almashtirmaslikdir. Badiiy tasvir insoniy tajribani umumlashtirishi, qarama-qarshi niyatlarni ko‘rinadigan qilishi va vaziyatning ma’nosini ochishi mumkin. Biroq u ayni voqea aynan shunday sodir bo‘lganini isbotlash uchun yetarli manba emas. Tarixiy xotirani tiklashda adabiy matnning kuchi uning hujjatga aylantirilishida emas, tarixiy hujjatning o‘zi aytib bera olmaydigan kechinma va tanlov muammolarini savolga chiqarishidadir. Bu yerda to‘ldirish munosabati o‘rnini bosish munosabatidan farqlanadi. D.Matravers hayot va narrativ o‘rtasidagi munosabatni muhokama qilib, hikoyaviy tashkil etishning badiiy hamda nobadiiy vaziyatlarda qanday ishlashini tahlil qiladi [5]. Mualliflik xulosa shuki, voqea izchil hikoyaga aylangani uning barcha tarkibi tarixiy jihatdan tasdiqlanganini anglatmaydi. Seminar topshirig‘ida talaba «matn ichida nima sodir bo‘ladi?» va «bu tasvir tarixiy davr haqida nimani bilishga imkon beradi?» savollariga alohida javob beradi. Ikkinchi savol uchun qo‘shimcha tarixiy manba talab qilinishi mumkinligi ochiq ko‘rsatiladi. B.Karimovning jadid nasri haqidagi tahlilidan bu ishda poetik shaklni ma’rifiy mazmundan ajratmasdan o‘qish talabi olinadi [1]. Maqola bundan har bir jadid asarida bitta yashirin tarbiyaviy retsept bor, degan xulosa chiqarmaydi. O‘quvchi kompozitsiya, qarama-qarshi ovozlar va obrazlar munosabatiga e’tibor bermasa, asarning murakkabligi tayyor hukmga qisqaradi. Shuning uchun talqin savoli «muallif nimani targ‘ib qilgan?» bilangina cheklanmay, «o‘quvchini qanday qarama-qarshilik ustida o‘ylashga undaydi?» shaklida ham qo‘yiladi.

Xotirani saqlashdan mazmunni qayta anglashga. M.Rumyantseva kommemoratsiyani metanarrativlar, xotira joylari va qayta hikoyalash munosabatida tahlil qiladi [3]. E. Spirova memorial amaliyotlarning madaniy mazmunni qotirib qo‘yishi ehtimolini muhokama qiladi [4]. Ikki yondashuvdan kelib chiqadigan pedagogik farq meros obyektini saqlash bilan uning ma’nosini bugungi o‘quvchi uchun ochishning aynan emasligidir. Kitobni namoyish etish, muallifni yod etish va matn bilan dalillangan muloqotga kirishish turli ishlarni bajaradi. Ularning birini ko‘paytirish qolganlarini avtomatik ta’minlamaydi.

Mualliflik talqinida tarixiy xotirani tiklash oldindan yo‘qolgan yagona ma’noni so‘zsiz qaytarish emas. U mavjud manbalarni aniqlash, avvalgi talqinlarni tekshirish va yangi savollar ta’sirida ma’no chegaralarini ochishni o‘z ichiga oladi. Bunda yangi talqin matndagi qarshi dalilni inkor etmasligi kerak. O‘tmish muallifini faqat bugungi qarashimizning tasdig‘iga aylantirish uning tarixiy o‘ziga xosligini kamaytiradi. Merosga sodiqlikning bir belgisi matnning bizning dastlabki fikrimizga qarshilik qiladigan qismlarini ham saqlashdir. D.Rakhmonovaning Tavallo ijodiga doir tahlili badiiy ifodani ijtimoiy voqelikdan uzmasdan tushuntirish imkonini beradi [2]. Maqoladagi pedagogik qoida ushbu kontekstni tayyor baho o‘rnida emas, talqin uchun savol sifatida kiritishdir. Qaysi ijtimoiy masala matnda ko‘rinadi? Qaysi ovoz gapiradi va qaysi ovoz chetda

qoladi? O‘quvchi uchun muhim bo‘lgan hozirgi savol tarixiy vaziyatning o‘rnini egallab olmayaptimi? Bu savollar javobni oldindan belgilamaydi, uning dalillarini ko‘rinadigan qiladi.

Empatiya, masofa va axloqiy anglash. M.Schechtman narrativ va identiklik munosabatida boshqaning tajribasiga empatik kirish imkonini muhokama qiladi [7]. Ushbu yondashuvdan olingan xulosa o‘quvchini personaj bilan butunlay birlashishga majburlash emas. Empatik tushunish «men uning o‘rnida bo‘lsam» taxminini ochadi, lekin boshqa shaxsning tajribasi o‘quvchining tajribasiga to‘liq teng emasligini ham saqlashi kerak. Pedagogik masofa o‘zga ovozni egallab olishdan himoya qiladi. Tushunish bilan oqlash ham bir xil amal emas: sababini anglagan harakat axloqiy jihatdan tanqid qilinishi mumkin. A.Hills axloqiy bilim bilan axloqiy anglashning kognitiv vazifalarini farqlaydi [6]. Shu nuqtayi nazardan talaba «bu harakat noto‘g‘ri» degan hukmni takrorlash bilangina yetarli natijaga erishmaydi. U nima uchun, kimga nisbatan va qaysi shartda bunday hukm chiqarilayotganini tushuntirishi lozim. J.Mikkonen adabiy hikoyalarning hayotni anglashdagi ahamiyatini muhokama qiladi [8]. Bu fikr badiiy o‘qishni axborot yodlashga kamaytirmaslikka yordam beradi, ammo adabiy taassurotdan butun shaxsning axloqiy yetukligi haqidagi xulosa chiqarishga ruxsat bermaydi.

1-jadval. Badiiy merosni tarixiy-aksiologik o‘rganishning talqin mezonlari

Talqin darajasi	Ajratiladigan savol	O‘quv mahsuloti	Xatoga yo‘l qo‘ymaslik
Matn dalili	Kim gapiryapti: muallif, hikoyachi yoki personaj?	Ovoz va dalillar varaqasi	Personaj fikrini muallif e’tiqodi deb olish
Tarixiy kontekst	Tasvir davr haqida nimani asoslaydi?	Tarixiy ma’lumot va taxminni farqlash	Badiiy tafsilotni hujjatga tenglashtirish
Axloqiy talqin	Harakat nima sababli maqbul yoki nomaqbul?	Asoslangan va qarshi talqin	Yoqtirishni axloqiy oqlashga aylantirish
Refleksiv yakun	Hukm nima sababli o‘zgardi?	Qayta yozilgan xulosa va cheklov	Taassurotni barqaror xulq deb baholash

Jadvaldagi ketma-ketlik qat’iy psixologik rivojlanish bosqichlari emas. O‘quvchi keyingi savolga kelgach, oldingi matnni qayta o‘qishi mumkin. Masalan, personaj harakatini dastlab axloqiy nuqson deb baholagan talaba tarixiy cheklovni aniqlagach sababni boshqacha tushuntiradi, biroq zararning o‘zini inkor etmaydi. Ana shu ikki tomonlama qayta ko‘rish refleksiv o‘qishning markaziy vazifasidir. U matnni oqlash yoki qoralashdan ko‘ra, dalil va baho munosabatini aniqlashtiradi.

Qarshi talqinga asoslangan adabiy seminar. Taklif etilayotgan seminar uch mahsulot atrofida tashkil etiladi: matn dalillari varaqasi, ikki muqobil talqin va refleksiv yakun. Birinchi varaqada voqea, hikoyachi bayoni hamda talabaning o‘z taxmini farqlanadi. Keyin guruhlar ayni epizod yoki obrazni turli, lekin matnga tayangan nuqtayi nazardan o‘qiydi. Muqobil talqin sun’iy ravishda har qanday fikrni tenglashtirish uchun emas, dastlabki xulosaning qaysi dalilga tayanganini tekshirish uchun tuziladi. Guruh boshqa pozitsiyani avval adolatli qayta ifodalab, shundan keyin unga e’tiroz bildiradi.

Refleksiv yakunda talaba o‘zgarishning uch turini qayd etadi: tarixiy bilimida nima aniqlashdi, personaj yoki muallif haqidagi talqinida nima o‘zgardi va hozirgi hayot uchun chiqarilgan xulosaning qaysi chegarasi paydo bo‘ldi. Bu topshiriq shaxsiy hayotdagi nozik tajribani oshkor qilishni talab etmasligi kerak. O‘quvchi badiiy vaziyatni umumiy normativ savol sifatida tahlil qilish huquqiga ega. Baholash hissiy ochiqlik yoki muayyan qahramonga muhabbat uchun emas, dalil, kontekst va mulohazaning izchilligi uchun amalga oshiriladi.

Kelgusi empirik tekshiruvda faqat dars oxiridagi taassurot varaqasiga tayanish yetarli bo‘lmaydi. Boshqa asardagi yangi vaziyatni tahlil qilish, mustaqil baholovchilarning xulosalari va vaqt o‘tib qayta yozilgan talqinlar qiyoslanishi mumkin. Shu yo‘l bilan ayni asarni yaxshi eslab qolish bilan refleksiv mahoratning boshqa vaziyatga ko‘chishi ajratiladi. Mazkur maqola bunday ma’lumot bermaydi; u tekshiruv savollarini va zarur farqlarni belgilaydi.

MUHOKAMA

Badiiy merosni normativ savollar asosida o‘rganishga qarshi e’tiroz uning estetik mustaqilligi yo‘qolishidir. Bu xavf asar faqat axloqiy qoidaning misoliga aylantirilganda kuchayadi. Taklif etilayotgan tartib aksincha poetik shakl, ko‘p ovozlilik va qarama-qarshi talqinlarni saqlaydi. Asardan yagona tarbiyaviy xulosa chiqarilmasligi uning qadriyatsizligini bildirmaydi. Estetik murakkablik axloqiy savolga yakuniy javob bermasligi, lekin savolning o‘zini chuqurlashtirishi mumkin. Bu adabiyotning bilim va tarbiya uchun ahamiyatini kamaytirmaydi.

Ikkinchi e’tiroz ko‘p talqinlik tarixiy haqiqatni nisbiylashtirishidir. Maqolada ko‘p talqinlik faktik da’volarni tekshiruvdan ozod qilmaydi. Muallif, nashr, davr va matn tarkibi haqidagi tekshiriladigan ma’lumotlar alohida asoslanadi.

Badiiy ma’noning ochiqligi muallifga u aytmagan jumlani nisbat berish imkonini bermaydi. Shuningdek, asardagi personajning pozitsiyasi muallifning o‘z e’tiqodi sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirilmaydi. Tarixiy va badiiy bilish vazifalarining farqi aynan shu chegarada saqlanadi.

Uchinchi cheklov ma’naviy yuksalishning ko‘lamiga taalluqlidir. Refleksiv o‘qish jarayonida ko‘ringan tahliliy sifat shaxsning barcha hayotiy vaziyatlardagi xulqini ifodalamaydi. Shu sababli maqoladagi pedagogik indikatorlar global ma’naviyat reytingi uchun tavsiya etilmaydi. Ular o‘quvchining matn bilan ishlashi va hukmini asoslashini kuzatishga qaratilgan. Adabiyotning keng ijtimoiy ta’siri haqida xulosa chiqarish uchun institutsional, oilaviy va madaniy sharoitlar ham alohida o‘rganilishi lozim.

XULOSA

Jadid badiiy merosi tarixiy xotirani tiklashda faktik dalilni almashtiruvchi vosita emas, o‘tmishdagi insoniy vaziyatlarni anglash va bugungi axloqiy savollarni chuqurlashtirish manbasi sifatida pedagogik ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot badiiy ishonarlilik, tarixiy tasdiq va normativ hukmni farqladi. Empatiya bilan masofa, hissiy ta’sir bilan axloqiy anglashning bir-birini to‘ldirishi, lekin aynan emasligi asoslandi.

Amaliy taklif dalillar varaqasi, qarshi talqin va refleksiv yakunni birlashtiruvchi adabiy seminardan iborat. Bu tartibda o‘quvchining bahosi o‘qituvchi kutgan xulosaga mos kelishidan ko‘ra, matn va tarixiy sharoit bilan dalillanganligi muhimdir. Keyingi tadqiqot mazkur usulning ko‘chiriluvchanligi hamda baholash ishonchliligini tekshirishi kerak. Hozirgi natijalar tarixiy-badiiy merosni o‘qitishning konseptual asosini beradi, isbotlangan tarbiyaviy samarani e’lon qilmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov B. N. O‘zbek jadid nasri va Abdulla Qodiriy // O‘zbekiston: til va madaniyat. № 2. 2022. (p. 61–70).
2. Rakhmonova D. M. The Role of Social Reality in the Rise of the Work of the Jadid Poet Tavallo // International Journal of Literature and Languages. Vol. 3, No. 4. 2023. (p. 51–56). DOI: 10.37547/ijll/Volume03Issue04-10
3. Румянцева М. Ф. Проблема коммеморации: метанарратив – места памяти – ренарративизация // Диалог со временем. № 54. 2016. (p. 16–31).
4. Спирова Э. М. «Мумификация культуры»: современные подходы к мемориальным практикам // Философская антропология. Т. 7, № 2. 2021. (p. 110–118). DOI: 10.21146/2414-3715-2021-7-2-110-118
5. Matravers D. Life and Narrative // Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford: Oxford University Press. 2016. (p. 35–46).

   DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0003
6. Hills A. Virtue and Cognition // Questions of Character. Oxford: Oxford University Press. 2016. (p. 147–157).

   DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199357703.003.0009
7. Schechtman M. A Mess Indeed: Empathic Access, Narrative, and Identity // Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford: Oxford University Press. 2016. (p. 17–34).

   DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0002
8. Mikkonen J. The (Literary) Stories of Our Lives // Narrative and Self-Understanding. Cham: Palgrave Macmillan. 2019. (p. 11–27). DOI: 10.1007/978-3-030-28289-9_2